

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.603](https://doi.org/10.12681/mnimon.603)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΥΡΤΑΤΑΣ Δ. (1987). Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ. *Μνήμων*, 11, 199-207.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.603>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΚΤΗΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Νέες προσεγγίσεις σ' ένα παλαιότερο θεωρητικό σχήμα

Για μένα, η έρευνα πρέπει να πηγαινοέρχεται ακατάπαυστα
από την κοινωνική πραγματικότητα στο μοντέλο και πάλι πίσω...

FERNAND BRAUDEL

Τό ότι ο πολιτισμός της κλασικής ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στην εκμετάλλευση της εργασίας δούλων δεν αμφισβητείται σήμερα σοβαρά από κανέναν μελετητή.¹ Τό ίδιο γενικά αποδεκτό είναι και τό ότι κάπου μέσα στό μεσαίωνα, χωρίς νά εξαφανιστεί τελείως ό θεσμός της δουλείας, ή σημασία της εκμετάλλευσης της εργασίας δούλων έγινε έντελώς αμελητέα για τά παραγωγικά και κοινωνικά συστήματα του ευρωπαϊκού χώρου. Αντίθετα, δέν υπάρχει συμφωνία ούτε ως πρὸς τήν έκταση και ένταση της εκμετάλλευσης αὐτῆς, ούτε ως πρὸς τά ἀκριβή της χρονικά ὅρια. Δύο ἀκραῖες τοποθετήσεις εἴτε περιορίζουν τή χρήση του ὅρου δουλοκτητική κοινωνία ἢ δουλοκτητικό σύστημα μόνο στήν περίπτωση της κλασικής Ἑλλάδας (ιδιαίτερα σέ πόλεις ὅπως ἡ Ἀθήνα, γιατί για πόλεις ὅπως ἡ Σπάρτη θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ ἄλλος ὅρος) καί της ρωμαϊκής Ἰταλίας, δηλαδή συνολικά σέ λίγες ἑκατοντάδες χρόνια καί σέ μιᾶ περιορισμένη γεωγραφικά έκταση, εἴτε χαρακτηρίζουν δουλοκτητική ὁλόκληρη τήν ελληνική καί ρωμαϊκή ἀρχαιότητα, ἀπό τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους μέχρι τὸν προχωρημένο μεσαίωνα, καλύπτοντας ἔτσι μεγάλο μέρος της κεντρικῆς καί ἀνατολικῆς Μεσογείου για περισσότερα ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια. Ἡ μεγάλη διαφορά στίς ἐκτιμήσεις δέν προέρχεται μόνο ἀπὸ τήν ἑλλειψη στατιστικῶν δεδομένων. Πέρα ἀπὸ τήν καταφανή ἀνεπάρκεια ἐμπειρικῶν στοιχείων ὑπάρχει πάντα τό πρόβλημα τῶν ὁρισμῶν, πού σέ τελευταία ἀνάλυση ἀνάγεται σέ ζήτημα φιλοσοφικῆς τοποθέτησης, δηλαδή φιλοσοφίας της ἱστορίας.

* Στό κείμενο αὐτό καταγράφονται ὁρισμένα ἀπὸ τά θέματα μιᾶς εἰσήγησης πού ἔγινε στήν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ στίς 29 Ἰανουαρίου 1986.

1. Οἱ ὅροι *Sklavenhaltersystem* καί *Sklavenwirtschaft* πρωτοεμφανίζονται ὡς θεμελιακῆς κατηγορίας της ρωμαϊκῆς ἱστορίας στά μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα στό ἔργο τοῦ Theodor Mommsen, *Römische Geschichte*, 3 τόμοι, πού ἐκδόθηκαν διαδοχικά τό 1854, 1855, 1856· παρὰ τίς ἀντιρρήσεις πού ἔχουν κατὰ καιροὺς ἐκφραστεῖ, ἡ σημασία της δουλείας για τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ ἔχει γίνει ἔκτοτε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τό σύνολο σχεδὸν τῶν πρὸ ἔγκυρων μελετητῶν.

‘Ορισμένοι μελετητές, για να παρακάμψουν το πρόβλημα των όρισμων, καταφεύγουν σε κριτήρια καθαρά αριθμητικά, αποφεύγοντας έτσι τη συζήτηση γύρω από τη συνολική διάθρωση μιᾶς κοινωνίας, όπου ἡ ἐκμετάλλευση τῆς ἐργασίας δούλων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξεταστεῖ στὴ συναρμογὴ τῆς μὲ ἄλλους τρόπους ἐκμετάλλευσης. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ὁ πιὸ αὐθαίρετος καθορισμὸς ποσοστῶν δούλων στὸ συνολικὸ πληθυσμὸ ἢ ποσοστῶν παραγωγικῶν δούλων στὸν ἐνεργὸ πληθυσμὸ ὡς κριτήριο γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκρύψει τὴ συνάφεια τῶν ἀριθμητικῶν ἐπιλογῶν μὲ μιὰν ὀρισμένη ἀντίληψη περὶ κοινωνίας καὶ ταξικῆς διαστρωμάτωσης. Ὁ Keith Hopkins, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἔχει προτείνει μιὰν ἀριθμητικὴ προσέγγιση στὸ πρόβλημα, παραδέχεται ὅτι ἀκόμα καὶ ὁ ὑποδιπλασιασμὸς τοῦ ποσοστοῦ τοῦ 20% δούλων, ποὺ ἔχει θέσει ὡς ὄριο γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας ὡς δουλοκτητικῆς, δὲν θὰ ἄλλαζε τὸν ἀριθμὸ τῶν δουλοκτητικῶν κοινωνιῶν. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὅμως, ἀντὶ νὰ ἐπιβεβαιώνει τὴν «ἀντικειμενικότητα» τῶν ἀριθμῶν, ἀποκαλύπτει στὴν πραγματικότητα τὴν προτεραιότητα τῆς φιλοσοφικῆς σύλληψης. Ἡ ἐπίκληση τῶν ἀριθμῶν ἀπλὰ ὑποκρύπτει μιὰν ἐκ τῶν προτέρων δεδομένη ἐπιλογή.²

Τὸν 19ο αἰώνα, ὅταν ἔμπαιναν τὰ θεμέλια ἱστορικῶν ἀναλύσεων μὲ κύριο ἄξονα ἀναφορᾶς τὶς ταξικὲς σχέσεις ἐκμετάλλευσης, τὰ εὐρέως γνωστὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα δὲν δημιουργοῦσαν τὴν ἀνάγκη λεπτῶν ἀποχρώσεων στοὺς ὀρισμούς. Σύμφωνα μὲ κάποιες ἀρχαῖες μαρτυρίες τὶς ὁποῖες ἀποδέχονταν ἄκριτα πολλοὶ μελετητές, στὴν κλασικὴ Ἀθῆνα ἡ σχέση δούλων πρὸς ἐλεύθερους πολῖτες ἦταν περίπου 4 : 1 (ἢ 3 : 1 ἂν συνυπολογιστοῦν μαζὶ μὲ τοὺς πολῖτες καὶ οἱ μέτοικοι, δηλαδὴ ἐλεύθεροι κάτοικοι μὲ περιορισμένα πολιτικὰ δικαιώματα).³ Ἡ ἀναλογία αὐτὴ ποὺ θεωρεῖται σήμερα ἀπὸ κάθε ἄποψη ὑπερβολικὴ ἔδινε μιὰ τέτοια ὑπεροχὴ στὴν παρουσία δούλων στὴν παραγωγὴ καὶ τὴν προσφορὰ ὑπηρεσιῶν, ὥστε κάθε σύγκριση μὲ ἄλλες μορφές ἐργασίας ἦταν πρακτικὰ περιττή. Σήμερα ἀντίθετα, οἱ πιὸ ἐγκυροὶ μελετητές ὑπολογίζουν τὴ σχέση δούλων πρὸς ἐλεύθερους κατοίκους στὴν Ἀθῆνα τοῦ πέμπτου

2. K. Hopkins, *Conquerors and Slaves*, Κέμπριτζ 1978, σ. 99.

3. Ἡ βασικὴ πηγὴ ἦταν ὁ Ἀθήναιος (VI. 272 c) ποὺ ὅμως ἐξῆσε στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου αἰώνα μ.Χ. Τὴ μαρτυρία αὐτὴ ἀποδέχονταν οἱ μελετητές τοῦ 19ου αἰώνα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ φιλοσοφικὴ τους τοποθέτηση καὶ τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληγαν. Ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τέτοιους μελετητές ποὺ ἄσκησαν μεγάλη ἐπίδραση ἦταν ὁ Henri Wallon ποὺ ἔγραψε τὴν πρώτη συστηματικὴ καὶ συνθετικὴ ἐργασία γιὰ τὴ δουλεία στὴν ἀρχαιότητα, τὸ *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, 3 τόμοι, Παρίσι 1847, γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι μαζικὴ χρῆση δούλων ἔγινε μόνο σὲ περιόδους παρακμῆς καὶ κατὰ συνέπεια ἡ δουλεία δὲν συνέβαλε στὸν κλασικὸ πολιτισμὸ, καὶ βέβαια ὁ Φρ. Ἐνγκελς ποὺ τόσο στὴν *Καταγωγή τῆς οἰκογένειας*, 1884, ὅσο καὶ ἄλλοι ὑποστήριζε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο.

και του τέταρτου αιώνα σέ 1 : 4, τὸ πολὺ 1 : 2.⁴ Καὶ πάλι ὅμως τὸ ποσοστὸ αὐτὸ τῶν δούλων θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἀρκετὸ γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κοινωνιῶν ὡς δουλοκτητικῶν, ἂν δὲν εἶχε γίνῃ γενικὰ ἀποδεκτὸ ὅτι παρόμοιες ἀναλογίες ξαναεμφανίζονται μόνο τὸν πρῶτο αἰώνα π.Χ. στὴ ρωμαϊκὴ Ἰταλία. Σὲ ἄλλες περιοχὲς (ἐκτός ἀπὸ ἐξαιρέσεις ὅπως ἡ Σπάρτη) καὶ σὲ ὕλες τῆς ἄλλης χρονικῆς περιόδου τὰ ποσοστὰ δούλων πρὸς ἐλεύθερους πολῖτες ἦταν κατὰ πολὺ μικρότερα. Ἡ ἐπιλογὴ λοιπὸν ἀριθμητικῶν κριτηρίων γιὰ τὸ χαρακτηρισμὸ μιᾶς κοινωνίας θὰ ὀδηγούσε σ' ἓνα δραστηριὸ περιορισμὸ τῶν χρονολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν ὁρίων μέσα στὰ ὁποῖα οἱ ἀρχαῖες κοινωνίες θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν δουλοκτητικῆς.

Τὴν ἀντίθετη ἄποψη ἔχει ὑποστηρίζει πρόσφατα ὁ ἄγγλος ἱστορικὸς G. E. M. de Ste. Croix. Παρακολοθώντας τὶς θεωρητικὲς ἀρχὲς τοῦ Μάρξ, ὁ μελετητὴς αὐτὸς δὲν ὀρίζει τὸ χαρακτήρα μιᾶς κοινωνίας μὲ βάση τὸ ποσοστὸ συμμετοχῆς τῶν διαφόρων παραγωγικῶν τάξεων στὴ συνολικὴ ἐργασία ἢ παραγωγὴ. Ἐκεῖνο ποὺ κυρίως τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κυρίαρχες ἰδιοκτήτριες τάξεις, ἐλέγχοντας τοὺς ὅρους παραγωγῆς, ἐπιτυγχάνουν τὴν ἀπόσπαση τοῦ πλεονάσματος ποὺ τοὺς ἐξασφαλίζει κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ κυριαρχία.⁵ Καὶ τοῦτο γιατί μοιλονότι οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες καὶ τεχνίτες ἀποτελοῦσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου, ἐκεῖνοι ποὺ συνέβαλαν πρὸ ἀποφασιστικὰ στὴν ἀναπαραγωγὴ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος ἦταν οἱ μὴ ἐλεύθεροι παραγωγοί. Μὲ τὸν ὅρισμὸ αὐτὸ ἡ προσοχὴ μετατοπίζεται ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τοῦ κύριου ὄγκου ὕλικῶν ἀγαθῶν, στὴν παραγωγὴ καὶ ἀναπαραγωγὴ τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς ἀντίθεσης, ποὺ ἦταν αὐτὴ μεταξὺ ἰδιοκτητριῶν τάξεων καὶ μὴ ἐλευθέρων παραγωγῶν. «Διορθώνοντας» λοιπὸν τὸ Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο ὁ Σέντ Κρουά ἰσχυρίζεται ὅτι αὐστηρὰ μιλώντας ἡ ταξικὴ πάλη δὲν διεξαγόταν μεταξὺ δούλων καὶ ἐλευθέρων ἀλλὰ μεταξὺ δούλων καὶ δουλοκτητῶν, αὐτῶν ποὺ ὁ ἴδιος ὀνομάζει κυρίαρχες ἰδιοκτήτριες τάξεις. Ἐδῶ βέβαια ἀνακύπτει τὸ ἐρώτημα ἂν μπορούμε ἔστω καὶ μ' αὐτὸ τὸν ὅρισμὸ νὰ χαρακτηρίζουμε δουλοκτητικὴ μιὰ κοινωνία στὴν ὁποία οἱ

4. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Φιλαδέλφεια 1955, σ. 9· τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ A.H.M. Jones στὸ "The Social Structure of Athens in the Fourth Century B.C.", *Economic History Review* 8, 1955· M. I. Finley, "Was Greek Civilisation Based on Slave Labour?", *Historia* 8, 1959· καὶ A. Andrewes, *Greek Society*, Λονδῖνο 1967, σ. 148 (ἐλλ. μετ. Ἀ. Παναγόπουλου, ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1983, σ. 205).

5. G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World*, Λονδῖνο 1981, σ. 31 κ.ἐξ.· πβ. τοῦ ἴδιου, "Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern", *NLR* 146, 1984 (ἐλλ. μετ. Δ. Κυρτάτα, Ὁ Πολίτης 69 - 70, Ὀκτ. 1985).

δούλοι αποτελοῦσαν ένα μόνο τμήμα — όχι κατ' ἀνάγκη τὸ πολυπληθέστερο — τῶν μὴ ἐλευθέρων παραγωγῶν. Οἱ εἰλωτες, γιὰ παράδειγμα, στὴ Σπάρτη καὶ οἱ πενέσται στὴ Θεσσαλία, καθὼς καὶ ἄλλοι ἄμεσοι παραγωγοὶ σ' ἄλλες περιοχὲς ἦταν ἀπὸ πλευρᾶς διαβίωσης καὶ συνθηκῶν ἐργασίας πιὸ κοντὰ στοὺς δουλοπαροίκους τοῦ μεσαίωνα παρὰ στοὺς δούλους τῆς κλασικῆς Ἀθήνας — τοὺς δούλους δηλαδὴ ποὺ ἀγοράζονταν καὶ πωλοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες τους ὡς ἐμπόρευμα. Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ μποροῦμε νὰ ἀπαντήσουμε καταφατικὰ συνεκτιμώντας ἂν ἐνὸς τῆ σαφῶς δεσπόζουσα θέσης τῶν δούλων μέσα στὸ φάσμα τῶν πάσης φύσεως μὴ ἐλευθέρων ἄμεσων παραγωγῶν (εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιο ἔτεινε νὰ ἐξομοιώσει κάθε μορφὴ ἀνελεύθερης ἐργασίας μὲ τὴ δουλική) καὶ ἂν ἐτέρου τῆ δυναμικῆς τῆς ἀρχαίας κοινωνίας ποὺ ὡδήγησε τοὺς μεγάλους γαιοκτῆμονες στὴν ἐγκατάσταση δούλων καὶ ὅχι δουλοπαροίκων στὰ κτήματα τους.⁶ Ἡ δυναμικὴ αὕτῃ ἐπιταχύνθηκε τὴν περίοδο τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας καί, ὅπως θὰ δοῦμε, ἄρχισε σιγά-σιγά νὰ συρρικνώνεται ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας μεταχριστιανικοὺς χρόνους. Ἡ σημαντικότερη προσφορά τῆς προσέγγισης αὐτῆς εἶναι ὅτι παρακάμπτοντας τίς κατὰ περιόδους ἀριθμητικὲς αὐξομειώσεις καὶ τὴν ἀνθαιρεσία τῶν ὁρισμῶν ποὺ στηρίζονται σὲ ποσοστὰ διεισδύει στὴν οὐσία κάθε ταξικῆς κοινωνίας, δηλαδὴ στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση.⁷

* * *

Οἱ συζητήσεις καὶ οἱ ἀντιπαραθέσεις τῶν μελετητῶν δὲν σταματοῦν βέβαια στὸ χαρακτηρισμὸ τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν. Ἐξ ἴσου σημαντικό, καὶ προβληματικό, εἶναι τὸ ζήτημα τῶν μεταβάσεων ἀπὸ τίς δουλοκτητικὲς κοινωνίες σὲ κοινωνίες τοῦ μεσαίωνα, τόσο τῆς φεουδαρχικῆς Δύσης, ὅσο καὶ τῆς ἰδιότυπα φεουδαρχικῆς Ἀνατολῆς. Τὴν ἀνάγκη μιᾶς συστηματικῆς προσέγγισης ἐπέσχημαν τὴ δεκαετία τοῦ '70 ἡ μελέτη τοῦ M. I. Finley, *The Ancient Economy* καὶ ἡ μελέτη τοῦ Perry Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*.⁸ Σχετικὰ μὲ τὴν παρακμὴ τῆς δουλείας, καὶ οἱ

6. Βασικὸ πλεονέκτημα στὴ χρησιμοποίηση δούλων στὰ μεγάλα κτήματα στὰ ὁποῖα οἱ ἰδιοκτήτριες τάξεις ἐπένδυναν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κεφαλαίων τους ἦταν ἡ δυνατότητα αὐξομειώσῃς τους κατὰ τίς ἀνάγκες τῶν περιστάσεων. Ἔτσι, μὲ τὴν ἐμπορευματικὴ δουλεία ἐπιτυγχαινόταν ἡ μεγιστοποίηση τοῦ κέρδους.

7. Ἀκολουθώντας διαφορετικὲς θεωρητικὲς ἀφετηρίες, τὸ χαρακτηρισμὸ τῆς δουλοκτητικῆς κοινωνίας ἔχει δεχτεῖ καὶ ὁ Φίνλεϊ στὸ ἄρθρο του ποὺ μνημονεύεται στὴν ὑποσημείωση 4.

8. M. I. Finley, *The Ancient Economy*, Λονδίνο 1973· P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Λονδίνο 1974 (ἐλλ. μετ. 'Ε. Οἰκονόμου - Ἀστερίου, Ὁδυσσεάς, Ἀθήνα 1981). Ἡ πρώτη προσπάθεια θεωρητικῆς θεμελίωσης τοῦ προβλήματος τῆς παρακμῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας στὴ σύγχρονη ἱστοριογραφία ἀνάγεται στὸν

δύο μελετητὲς στηρίχτηκαν, καὶ ὥς ἓνα βαθμὸν τροποποίησαν ἓνα θεωρητικὸ μοντέλο μετάβασης ποὺ εἶχε διατυπώσει ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ Μάξ Βέμπερ. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀξία τῆς θεωρητικῆς σύλληψης τοῦ Βέμπερ ἀναγνωρίζεται σήμερα ὅχι μόνο ἀπὸ ἓνα κύκλο «νεοβεμπεριανῶν» ἱστορικῶν - κοινωνιολόγων (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνεται κατὰ κάποιον τρόπο καὶ ὁ Φίνλεϊ) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μαρξιστὲς ἱστορικούς, ὅπως ὁ Ἄντερσον καὶ ὁ Σέντ Κρουά, καθιστᾷ εὐλογία καὶ ἴσως ἀναγκαίᾳ τὴν ὑπενθύμηση τῶν βασικῶν τῆς σημείων ποὺ παρέμεναν γιὰ δεκαετίες μᾶλλον «ξεχασμένες». Πολὺ περιληπτικὰ καὶ κατ' ἀνάγκη πολὺ πιὸ σχηματικὰ ἀπ' ὅτι τὸ παρουσιάζει ὁ ἴδιος ὁ Βέμπερ, τὸ μοντέλο μετάβασης ἀκολουθεῖ τοὺς παρακάτω συλλογισμούς.

Ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαιότητος ἦταν βασικὰ ἀστικοῦ χαρακτήρα, ἦταν δηλαδή πολιτισμὸς πόλεων. Κέντρα τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τῆς τέχνης, τῆς λογοτεχνίας ἦταν πάντα οἱ ἀρχαῖες πόλεις. Ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων αὐτῶν, ἢ καλύτερα τὸ μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ποὺ δὲν ἀπασχολοῦνταν ἄμεσα μὲ τὴ γεωργία, τρεφόταν ἀπὸ τὸ μικρὸ ἀγροτικὸ πλεόνασμα τῆς γειτονικῆς ἐνδοχώρας. Μὲ κέντρο τὴν ἀγορά, ποὺ χαρακτηριστικὰ βρισκόταν πάντα στὸ κέντρο τοῦ ἄστεως, ἡ βασικὴ οἰκονομία τῆς ἀρχαιότητος στηριζόταν στὴν ἀνταλλαγὴ ἀγροτικῶν προϊόντων μὲ τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῆς πόλης. Μέσα στὸ κύκλωμα αὐτὸ ὁλοκληρωνόταν τὸ μεγάλο ἰδανικὸ τῆς ἀρχαιότητος : ἡ αὐτάρκεια. Ἐπὶ τῆς ὑποδομῆς αὐτῆς, τῆς τοπικῆς ἀνταλλαγῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς αὐτάρκειας, ἀναπτύχθηκε τὸ διεθνὲς ἐμπόριο εὐρείας κλίμακας καὶ εὐρέος φάσματος. Ὅμως, παρὰ τὴ γενικὴ του σημασία καὶ τίς ἐπιπτώσεις του, τὸ ἐμπόριο αὐτὸ παρέμεινε πάντα ἀσήμαντο ὡς πρὸς τίς ποσότητες ποὺ διακινουσε. Ἐμπορεύσιμα ἀντικείμενα ἦταν κατὰ κανόνα εἶδη πολυτελείας, ποὺ λόγῳ τῆς ὑψηλῆς τους τιμῆς ἀποδείχτηκαν προσοδοφόρα, παρὰ τὸ ἀνελαστικὸ κόστος καὶ τοὺς κινδύνους μεταφορᾶς τῆς ἐποχῆς. Ἐτσι, παράλληλα μὲ τὴν ἀναπτυσσόμενη καὶ «διεθνοποιημένη» ἐμπορευματικὴ οἰκονομία, στίς ὑπὸ ἐξέταση ἀρχαῖες κοινωνίες ὑπῆρχε πάντα, ὡς βάση, μιὰ φυσικὴ οἰκονομία ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς μέσα στὰ πλαίσια τῶν αὐτόνομων πόλεων καὶ μὲ βασικὴ παραγωγικὴ μονάδα τὸν οἶκο.

Μὲ τὸ διεθνὲς ἐμπόριο σχετιζόταν καὶ πλούτιζε μιὰ μικρὴ μερίδα ἀνώτερων τάξεων, ἐνῶ οἱ μεγάλες μάζες παρέμεναν κατὰ κανόνα προσηλωμένες στίς παραδοσιακὰς τοὺς ἀσχολίες. Ἡ αὐξανόμενη διαφοροποίηση στὸν πλοῦτο μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔκανε μὲ τὴ σειρὰ τῆς δυνατὴ τὴν ἐπέκταση

Μοντεσιέ ποὺ ἔγραψε τὸ *Considerations sur les causes de la grandeur et de la decadence des Romains* τὸ 1734 (ἐλλ. μετ. Σ. Καραβία, Ἐλευθερουδάκης, Ἀθήνα 1925) καὶ βέβαια στὸν Γίββων ποὺ ἔγραψε τὸ *The Decline and Fall of the Roman Empire* (ὁ πρῶτος τόμος ἐκδόθηκε τὸ 1776).

τοῦ ἐμπορίου καὶ τὴν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς οἰκονομίας. Ἀλλὰ στὶς συνθῆκες τῆς ἀρχαιότητος καὶ μὲ δεδομένη τὴ δυνατότητα ὑποδούλωσης μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, κυρίως μέσα ἀπὸ πολέμους, ἡ κοινωνικὴ διαφοροποίηση πῆρε μιὰν εἰδικὴ μορφή καὶ κατεύθυνση: ὁ πολιτισμὸς τῆς ἀρχαιότητος βασίστηκε στὴ δουλεία. Μόνο οἱ δουλοκτητῆτες μπορούσαν νὰ καλυτερεύουν συνεχῶς τὸ ἐπίπεδο τῆς διαβίωσής τους καὶ μόνο οἱ δουλοκτητικὲς ἐπιχειρήσεις μπορούσαν νὰ παράγουν πλεόνασμα διοχετεύσιμο στὴν ἀγορά, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἱκανοποίηση τῶν αὐτοκαταναλωτικῶν ἀναγκῶν.

Τὸ δουλοκτητικὸ σύστημα ἀναπτύχθηκε ἀκόμα περισσότερο τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ὅταν μὲ τὶς διαδοχικὲς κατακτήσεις, ἀφ' ἐνὸς μὲν μεγάλες ἐκτάσεις γῆς συγκεντρώθηκαν στὰ χέρια λίγων γαιοκτημόνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἄφθονοι δοῦλοι παρέχονταν σὲ σχετικὰ χαμηλὲς τιμές. Στὶς μεγάλες καλλιέργειες, οἱ δοῦλοι ζούσαν σὲ στρατώνες καὶ ἐργάζονταν σὲ ομάδες κάτω ἀπὸ αὐστηρὴ ἐπίβλεψη. Δὲν εἶχαν δική τους περιουσία καὶ κυρίως δὲν εἶχαν δική τους οἰκογένεια, ποὺ σημαίνει ὅτι δὲν ἀναπαράγονταν. Οἱ δοῦλοι ἦταν ἓνα καταναλώσιμο εἶδος, καθὼς ἔπρεπε διαρκῶς νὰ ἀντικαθίστανται ὅχι μὲ βιολογικὴ ἀναπαραγωγή, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἀγορά. Παράλληλα, τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἀναπτύχθηκε κι ἄλλος θεσμὸς ἀνελεύθερης ἐργασίας, καταλληλότερος γιὰ ὀρισμένες βασικὲς καλλιέργειες, ὅπως τῶν δημητριακῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν προσφέρονταν οἱ ἀλυσοδεμένοι δοῦλοι τῶν στρατῶνων. Οἱ ἄκληροὶ ἀπόγονοι τῶν ρωμαίων ἀγροτῶν ἐγκαθίσταντο σὲ κατακτημένους περιοχὰς ὡς κόλωνες (coloni) μὲ σχέσεις ἐξάρτησης, ἀλλὰ ὅχι δουλείας.⁹ Γιὰ μερικοὺς αἰῶνες οἱ κόλωνες ἔπαιζαν τὸ ρόλο συμπληρωματικῆς ἐξαρτημένης ἐργατικῆς δύναμης ἐκτονώνοντας ταυτόχρονα τὸ δημογραφικὸ πρόβλημα τῆς Ρώμης καὶ τῆς Ἰταλίας ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴ μαζικὴ εἴσοδο ξένων δούλων.

Τὸ παραγωγικὸ σύστημα τῆς ἀρχαιότητος λειτουργοῦσε καλὰ καὶ ἐβρίσκε διεξόδους στὶς ἐνδογενεῖς του ἀντιφάσεις ὅσο συνεχίζονταν οἱ κατακτήσεις ποὺ μὲ τὴ διαρκὴ συγκέντρωση ἐξαρτημένων ἀγροτῶν (δούλων καὶ παροίκων) ἐπέτρεπαν τὴν ἐξειδίκευση τῶν ἐπαγγελματῶν καὶ τὴν αὐξηση τῆς παραγωγῆς. Ὅταν ὅμως ἡ αὐτοκρατορία σταμάτησε νὰ ἐπεκτείνεται φθάνοντας τὰ μέγιστα ὅρια ποὺ μπορούσε νὰ ἐνσωματώσει καὶ νὰ ἐλέγξει, ἐξέλειψε ἡ κύρια πηγὴ προμήθειας δούλων. Ἀπὸ τὸν πρῶτο κιόλας αἰῶνα μ.Χ. ἀρχίζει νὰ παρατηρεῖται ἔλλειψη ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ποὺ ὀδηγεῖ σὲ αὐξηση τῆς τιμῆς τῶν δούλων καὶ στὴν προσπάθεια γιὰ πῶ ἀποτελεσματικὴ ἀξιο-

9. Στὸ ἐλληνικὸ λεξιλόγιον χρησιμοποιήθηκαν διάφοροι ὅροι γιὰ νὰ ἀποδώσουν τὸ colonus· ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μᾶλλον σπάνιο «κόλων», τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἐποχὴ ἐπεκράτησε γιὰ μεγάλο διάστημα στὴ νομολογία τὸ «πάρουκος». Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κολόνων ἔχουν γραφτεῖ πάρα πολλὲς ἐργασίες· ἰδιαίτερα ἐγχυρὴ καὶ κατατοπιστικὴ θεωρεῖται σήμερα ἡ μελέτη τοῦ Α.Η.Μ. Jones, "The Roman Colonate", *Past and Present* 13, 1958· πβ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ροσκόβτσεφ ποὺ ἀναφέρεται στὴ σημείωση 13.

ποίησι τῶν ὑπαρχόντων. Ὑστερα ἀπ' τὸ δεύτερο αἰῶνα ὅμως, τὸ σύστημα δὲν μπορούσε πιά νὰ δουλέψει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο. Δοῦλοι κατ' ὄνομα συνεχίζουν νὰ ὑπάρχουν γιὰ αἰῶνες μετὰ, ἀλλὰ ἂν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ μὴν ἔχουν πολιτικά δικαιώματα, ἀποκοτῶν δικό τους οἶκο, οἰκογένεια, ἰδιοκτησία καὶ ἐκχωρημένη γῆ. Οἱ δοῦλοι αὐτοὶ ποὺ δὲν ἀνήκουν στὸν οἶκο τοῦ κυρίου τους καὶ ἀναπαράγονται μόνον τους βιολογικά, μὲ τὰ δικά τους ἐξοδα, δὲν εἶναι πιά ἴδιοι μὲ τοὺς δούλους τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Παράλληλα σχεδὸν μὲ τὴ διαδικασία αὐτὴ οἱ κόλωναε χάνουν σταδιακὰ καὶ τὰ νομικά προνόμια τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν, προσφέρουν ἀναγκαστικὴ ἐργασία στοὺς γαιοκτήμονες ἀντὶ γιὰ νοίκι, καὶ δένονται στὴ γῆ ποὺ καλλιεργοῦν μὲ σειρὰ νομοθετικῶν ρυθμίσεων. Μὲ δυὸ λόγια, καθὼς ἐκλείπει ἡ φθηνὴ ἀγορὰ τοῦ ἐμπορεύματος δοῦλος, οἱ ὑπάρχοντες δοῦλοι ἀναβαθμίζονται καὶ οἱ κόλωναε ὑποβαθμίζονται· μαζὶ συγκροτοῦν ἓνα νέο τύπο ἐξαρτημένου ἀγρότη, τὸ δουλοπάροικο.

Μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δουλοπαροικίας, ἡ συγκέντρωση καὶ ἐξειδίκευση ἄμεσων παραγωγῶν ἐκείνου τοῦ τύπου ποὺ ἐπέτρεπε τὴν παραγωγὴ πλεονάσματος γιὰ τὴν ἀγορὰ καὶ τὸ μεγάλῃς κλίμακας ἐμπόριο ἐξέλειψε. Τὸ ἐποικοδόμημα τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου ὑποχωρεῖ καὶ μαζὶ του ἡ βιοτεχνία τῶν πόλεων. Ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ οἱ κοινωνίες τῆς ἀρχαιότητος ἐπιστρέφουν στὴν αὐτάρκεια καὶ τὴ φυσικὴ οἰκονομία. Οἱ ἀρχαῖες πόλεις, ὡς κέντρα βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ ἀνταλλαγῆς παρακμάζουν, καὶ μαζὶ τους ὁ κλασικὸς πολιτισμὸς. Τὶς ἐξελλίξεις αὐτὲς ἀναγκαστικὰ παρακολουθεῖ καὶ ἡ κεντρικὴ κρατικὴ ἐξουσία. Μὲ τὸν «ἀποχρηματισμὸν» τῆς οἰκονομίας ἡ φορολογία δὲν μπορεῖ πιά νὰ γίνεται σὲ χρῆμα ἀλλὰ σὲ εἶδος, γεγονὸς καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴ συντήρηση τῆς κρατικῆς γραφειοκρατίας καὶ τοῦ στρατοῦ. Ὁ ἐπαγγελματικὸς στρατὸς τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας χρειαζόταν χρήματα. Τώρα ἡ στρατολογία ἀντίθεται κατ' ἀνάγκη στοὺς τοπικοὺς γαιοκτήμονες, μόνους ἱκανοὺς νὰ συντηρήσουν στράτευμα σὲ ἐποχὴ καὶ συνθήκες ποὺ κυριαρχεῖ ἡ φυσικὴ οἰκονομία. Οἱ φεουδαρχικοὶ ὅμως στρατοί, ἂν καὶμποροῦν νὰ κερδίζουν πολλὰς μάχας δὲνμποροῦν νὰ συγχατῆσουν καὶ νὰ συντηρήσουν μιὰ ἐνιαίαν αὐτοκρατορία. Στὴ θέση τῆς παλιᾶς αὐτοκρατορίας δημιουργοῦνται τώρα τὰ φεουδαρχικὰ κράτη τοῦ μεσαίωνα.¹⁰

* * *

10. Ὁ Βέμπερ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς ἀρχαίους πολιτισμοὺς ἀπὸ τὰ πρῶτα κιόλας χρόνια τῆς ἐπιστημονικῆς του σταδιοδρομίας. Τὸ 1891 ἔγραψε μιὰ πανεπιστημιακὴ διατριβὴ μὲ τίτλο *Die römische Agrargeschichte*, τὸ 1896 ἔδωσε μιὰ διάλεξη μὲ θέμα "*Die sozialen Gründe des Untergangs der antiken Kultur*", στὴν ὁποία κυρίως στηρίζεται ἡ περὶληψὴ ποὺ δίνεται ἐδῶ, καὶ τὸ 1909 ἔγραψε ἓνα ἐκτενὲς ἄρθρο γιὰ τὴν ἐγκυκλοπαίδεια *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* μὲ τίτλο "*Agrarverhältnisse im Altertum*". Ἡ πρώτη ἐργασία ἐπανекδόθηκε τὸ 1962 στὸ "*Αμστερνταμ καὶ οἱ δύο ἄλλες*

Τὸ μοντέλο τοῦ Βέμπερ δὲν ἔγινε γενικὰ ἀποδεκτὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ. Ὁ Michael Rostovtzeff, ποὺ γιὰ χρόνια θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐγκυρους μελετητὲς τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητος καὶ θεμελιωτὴς ἐνὸς τύπου κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἱστορίας, ἀρνήθηκε τὴν βάση τῶν συλλογισμῶν τοῦ Βέμπερ, δηλαδὴ τὴν ἀρχικὴ ὑπόθεση τῆς φυσικῆς οἰκονομίας.¹¹ Οἱ ἀντιρρήσεις κινήθηκαν σὲ δυὸ ἐπίπεδα: Πρῶτον τὰ στοιχεῖα τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ποὺ ἐμφανίζονται ἀκόμα καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀποτελοῦν ἐπιβίωση, κατὰλοιπα τῶν πιὸ ἀρχαίων πολιτισμῶν καὶ ὅχι βάση τῆς οἰκονομίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς δουλείας, ὅχι μόνον δὲν περιόρισε τὴν οἰκονομικὴ ἐξέλιξη, ἀλλὰ ὅτι ἡ «βιομηχανία» τῆς ἀρχαιότητος ἔφτασε στὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τὴν ἐποχὴ ποὺ ἦταν πιὸ διαδεδομένη ἢ χρῆση δούλων στὴν παραγωγὴ, ἐνῶ ἄρχισε νὰ παρακμάζει καθὼς οἱ δούλοι σταδιακὰ ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ «ἐλεύθερους ἐργάτες».¹² Δεύτερον, οἱ συλλογισμοὶ ποὺ ἀποδίδουν σὲ οἰκονομικὰ αἷτια τὴν ἀκμὴ καὶ παρακμὴ τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν παραγνωρίζουν ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι ἕνας μόνον τομέας τοῦ ἀνθρώπινου βίου τὸν ὁποῖο καθορίζουν ἐπίσης ὁ πολιτικός, ὁ κοινωνικός, ὁ πνευματικός, ὁ θρησκευτικός καὶ ἄλλοι τομεῖς.¹³ Γιὰ ἀρκετὲς δεκαετίες τὸ εἶδος τῶν ἀντιρρήσεων αὐτῶν περιθωριοποίησε τὸ μοντέλο τοῦ Βέμπερ, ὅπως φυσικὰ καὶ τὰ ἀντίστοιχα τῶν μαρξιστῶν ἱστορικῶν.

Τὴ σημασία τῆς οἰκονομικῆς προσέγγισης στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων κοινωνιῶν ἐπεσήμανε ξανὰ μετὰ τὸν πόλεμο ὁ Φίνλεϊ.¹⁴ Μὲ τὴ συνθετικὴ του μελέτη *The Ancient Economy* ἐπανέφερε στὴ συζήτησι τὸ πρόβλημα τῆς παρακμῆς τῆς δουλείας. Στὸ μοντέλο τοῦ Βέμπερ ὁ Φίνλεϊ ἐντοπίζει ὁρισμένα προβλήματα πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι ἡ χρονολογικὴ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν τερματισμὸ τῆς ἐπέκτασης τῶν συνόρων τῆς αὐτοκρατορίας (στὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου αἰῶνα μ.Χ.) καὶ τὴν οὐσιαστικὴ συρρίκνωση τῆς

εἶναι σήμερα προσιτὲς μαζὶ καὶ σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση μετὰ τὸν κοινὸ τίτλο *The Agrarian Sociology of Ancient Civilizations*, Λονδῖνο 1976.

11. Τὴ θεωρίαν αὐτὴ τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἀνέπτυξε πρῶτος συστηματικὰ ὁ Karl Bücher τὸ 1893 στὴ μελέτη του *Die Entstehung der Volkswirtschaft* καὶ ἀκολούθησαν ὁ Βέμπερ καὶ ὁρισμένοι ἄλλοι.

12. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Ὁξφόρδη 1926, δευτέρη ἐκδοσις 1952 (2 τόμοι), τ. Α, σ. 349 - 352.

13. Στὸ ἴδιο, σ. 537 - 539. Ὁ Ροστόβτσεφ ἀναφερόταν ρητὰ στὸν Βέμπερ ἂν κα δῆλωνε (τ. Β, σ. 751 ὑπόσ. 9) ὅτι δὲν εἶχε διαβάσει τὴ διάλεξιν τοῦ 1896· ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἴδια ἐγκυκλοπαίδεια ποὺ ὁ Βέμπερ εἶχε γράψει τὸ ἄρθρο τοῦ 1909, ὁ Ροστόβτσεφ εἶχε γράψει τὸ δεύτερο μέρος γιὰ τοὺς κόλωνα, "Kolonai".

14. Οἱ παλαιότερες ἐργασίες τοῦ Φίνλεϊ ἔχουν τῶρα συγκεντρωθεῖ στὸ *Economy and Society in Ancient Greece*, Λονδῖνο 1981. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅταν ἄρχισε τὴς μελέτες του ὁ Φίνλεϊ οἱ μαρξιστὲς ἱστορικοὶ εἶχαν σχεδὸν σταματήσει νὰ ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία.

δουλείας (μετὰ τὸν τρίτον αἰῶνα μ.Χ.). Τὸ κλειδὶ στὸ πρόβλημα, ἰσχυρίζεται ὁ Φίνλεϊ, δὲν βρίσκεται στοὺς δούλους ἀλλὰ στοὺς ἐλεύθερους φτωχοὺς. Μὲ τὴν ἐπιβολὴ μιᾶς γραφειοκρατικῆς, ἀπολυταρχικῆς μοναρχίας, οἱ αὐτόνομες πόλεις ἔχασαν τὸν πολιτικὸν τοὺς ρόλο. Ἀποκομμένες οἱ μεγάλες μάζες τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὰ πολιτικὰ δικαιώματα ὑποβιβάστηκαν συνολικὰ μέσα στὰ κοινωνικὰ συστήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ.Χ. ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας χωρίστηκε σὲ δύο μεγάλες κατηγορίες, τοὺς *honestiores* καὶ τοὺς *humiliores*, τίς ἀνώτερες καὶ τίς κατώτερες τάξεις. Ἔτσι, ἐκεῖ ποὺ πρῶτα οἱ ἐργοδότες εἰσήγαγαν δούλους γιὰ νὰ καλύψουν τίς ἀνάγκες τῆς παραγωγῆς, τώρα ὑπῆρχε προσφορὰ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ ἐλεύθερων ἀγροτῶν χωρὶς προνόμια καὶ χωρὶς πολιτικὴ προστασία. Ἡ δουλεία παρήκμασε ὅχι ἐπειδὴ ἐξέλειπαν οἱ δοῦλοι ἀλλὰ ἐπειδὴ ὑποβιβάστηκαν κοινωνικὰ οἱ ἐλεύθεροι ἀγρότες.¹⁵

Τὴν ὑπεράσπιση τοῦ βεμπεριανοῦ μοντέλου ἀνέλαβε ὁ μαρξιστὴς Ἄντερσον. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Φίνλεϊ, ἰσχυρίζεται ὁ Ἄντερσον, πάσχει ἀπὸ τὴ δυσκολία ἀκριβῶς ποὺ ἀποδίδει στὴ θεωρία ποὺ ἀπορρίπτει. Γιατὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῶν ἐλεύθερων πολιτῶν εἶχε ἤδη σὲ μεγάλο βαθμὸ συντελεστεῖ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ὕστερης Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας· ἀκόμα καὶ ὁ διαχωρισμὸς σὲ *honestiores* καὶ *humiliores* ἐμφανίζεται κιόλας ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ δευτέρου αἰῶνα μ. Χ. Ἡ ἀπόσπαση ποὺ χωρίζει τὴν προτεινόμενη αἰτία ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς δουλείας εἶναι πάλι μεγάλη. Οἱ ἀντιφάσεις, κατὰ τὸν Ἄντερσον, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐντοπιστοῦν μέσα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δουλοκτητικοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ αὐτὸ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὸ ἀρχικὸ μοντέλο. Τὸ χρονολογικὸ κενὸ ἐνδέχεται νὰ ὑφίσταται στὴ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ (ἔστω καὶ περιορισμένης κλίμακας) καὶ στὴν ἀγορὰ δούλων ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας.¹⁶ Μὲ τίς παρατηρήσεις αὐτὲς ἡ συνεκτικότητά τοῦ μοντέλου μοιάζει νὰ ἀποκαθίσταται. Παραμένει ὅμως τὸ ἐρώτημα : Γιατί δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ βιολογικὴ ἀναπαραγωγὴ τῆς τάξης τῶν δούλων συνολικὰ καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα; Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Φίνλεϊ κρατᾷ ἕνα ἰσχυρὸ ἀτού, ὅτι αὐτὸ ἦταν κατορθωτὸ στὶς δουλοκτητικὰ κοινωνίες τῆς Ἀμερικῆς. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν κανένας γενικὸς δημογραφικὸς «νόμος» ποὺ νὰ ἀπαγορεύει τὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν δούλων, ἀλλὰ γιὰ νὰ δοῦμε γιατί στὴν ἀρχαιότητα τὰ πράγματα πῆραν ἄλλη τροπὴ χρειάζεται νὰ ἀνοιγοῦμε σὲ μιὰν ἄλλη ἱστορία.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΥΡΤΑΤΑΣ

15. *The Ancient Economy*, σ. 84 - 94.

16. *Passages from Antiquity to Feudalism*, σ. 82 ὑποσ. 42.